

ETIČKO-HUMANISTIČKA MISAO BENEDIKTA KOTRULJEVIĆA*

LJERKA SCHIFFLER

(Institut za filozofiju,
Zagreb)

UDK 165.742 Kotruljević
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 16. X. 1996.

U okviru idejno-misaonih značajki i kulturno-civilizacijske uloge što ih u europskoj duhovnoj povijesti ima fenomen europskog humanizma, među njegovim najjedinjenijim predstavnicima čije djelo još uvijek traži svoju cjelovitu adekvatnu prosudbu i vrednovanje, jest Dubrovčanin Beno Kotruljević (Benedetto Cotrugli, Dubrovnik, oko 1416 – Aquila, 1468)¹, kojim se do sad historiografija bavila prvenstveno i pretežito kao ekonomskim klasikom².

* Kraći i ponešto izmijenjeni dio ovoga članka objavljen je u zborniku *Dubrovčanin Benedikt Kotruljević, hrvatski i svjetski ekonomist XV. stoljeća*, izd. HAZU i »Hrvatski računovoda«, Zagreb, 1995, str. 161-173 (prilozi s Međunarodnog znanstvenog skupa, Dubrovnik, 17-19. X. 1996), Radovi o životu i djelu Benedikta Kotruljevića, knj. 1, ur. V. Stipetić.

¹ B. Kotruljević je bio humanist, trgovac, političar, diplomat, čija je obitelj Hrvata iz Kotora doselila u Dubrovnik u 14. st. Nakon godina obrazovanja i stjecanja prvih iskustava u rodnome gradu Dubrovniku, studija prava i filozofije u Bologni i drugdje, odlazi iz Dubrovnika, posjećuje se trgovini, obnaša visoke funkcije u Napulju i u napuljskoj diplomaciji. Pisac je više djela, a najvažnije je *Il libro dell'arte di mercatura*. To je traktat o umijeću trgovine, napisan na talijanskom jeziku 1458. g. i objavljen u redakturi i izdavačkoj kući creškog filozofa F. Patriciusa/Petrića, u Veneciji 1573, u četiri knjige pod izmijenjenim naslovom »Della mercatura et del mercante perfetto« (u prvom svesku niza *Djela znanosti Hrvatske JAZU* je objavila knjigu pod naslovom: Beno Kotruljević, *O trgovini i o savršenu trgovcu*, Zagreb, 1985, koju su pripremili i obradili Rikard Radičević i Žarko Muljačić (prijevod, str. 117-140, je učinio Ž. Muljačić; v. i drugo izdanje: *O trgovini i o savršenom trgovcu*, koje je izašlo uporedo s talijanskim faksimilom, Benedetto Cotrugli, *Il libro dell'arte di mercatura*, prir. Ugo Tucci, Venezia, 1990)). U. Tucci je objavio svoju studiju izgubljenog autografa tog traktata i dva firentinska prijepisa iz 15. st. koji su gotovo identični, ali se ponešto razlikuju od prvotiska iz 1573. god. Nedavno je otkriven najstariji dosad poznati prijepis iz pera Dubrovčanina Marina de Raphaclija (Marina Rafaclija ili Rafovića), sačinjen u Napulju 1475. g. koji se čuva u National Library u La Valletti na Malti. Na nj je kod nas prvi upozorio Ž. Muljačić, usp. *Franjo Petris kao izdavač traktata o trgovini Dubrovčanina Bena Kotruljevića (1573)*, »Filozofska istraživanja«, 15 (1-2), 56-57, 1995, str. 157-168; isti, *Sličnosti i razlike Petrisova izdanja Kotruljevićeva traktata (Mteci, 1573,P) i najstarijeg dosad poznatog prijepisa (Napulj, 1475,*

O moralno-filozofskim aspektima i implikacijama Kotruljevićeva traktata o trgovini («Il libro dell'arte di mercatura», napisana 1458. i objavljena u Veneciji pod izmijenjenim naslovom, 1573) i idealnoj slici savršenog, »dičnog« trgovca čiji lik izgrađuje³ te o značenju, mjestu i doprinosu koje on ima u korpusu hrvatske a potom i europske humanističke filozofske baštine, posebice u kontinuitetu promišljanja moralno-etičke problematike nije dosad bilo govora u filozofskoj historiografiji (tek usputno bilježi Appendini Kotruljevića i kao velikog filozofa), niti su oni eksplicite tematizirani.

Povijesno-kronološki spomenuto djelo ima istaknuto mjesto među velikim ostvarenjima hrvatskog i europskog humanizma, a njegov je autor među onima koje s pravom ubrajamo među prvake filozofsko-etičke tradicije u Hrvata koja svoje početke bilježi već u prethumanističkom razdoblju. U 13. st. Paulus Hungarus, podrijetlom Hrvat, predavač kanonskog prava na bolonj-

R) izgubljenog autografa (1458), »Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine«, 21 (1–2), 41–42, 1995, str. 57–65; isti, U potrazi za izvornim Kotruljevićem, u: Dubrovčanin Benedikt Kotruljević, op. cit., str. 3–19. Zagubljena su dva Kotruljevićeva djela: *Della natura dei fiori* («O cvijeću») i *De uxore ducenda* («O izboru žene») koja on spominje u svom traktatu *De navigatione* («O plovidbi»), napisanom 1464. g., koji je prvi dosad poznati hrvatski udžbenik plovidbe, značajno za povijest navigacije i kao izvor za proučavanja hrvatskog humanizma. Nedavno je otkriveno u knjižnici sveučilišta Yale; usp. Darko Novaković, *Prvi hrvatski udžbenik plovidbe. Otkrića*, »Vjesnik«, 18. III. 1995, str. 31, isti, *Novopronađeni rukopis Benedikta Kotruljevića »De navigatione«*, u: *Dubrovčanin Benedikt Kotruljević*, zbornik, op. cit., str. 19–33.

O imenu i rodu Kotruljevića/Kotrulja, v. Nenad Vekarić, *Dubrovački rod Kotrulj*, u: *Dubrovčanin Benedikt Kotruljević*, zbornik, op. cit., str. 33–53.

O povijesti izdavanja Kotruljevićevih djela u Hrvata, v. Viktor Franc, *Povijest izdavanja djela Dubrovčanina Benedikta Kotruljevića u Hrvata*, u: *Dubrovčanin Benedikt Kotruljević*, zbornik, op. cit., str. 53–71.

² O Kotruljevićevu djelu i životu, ekonomskoj misli te diplomatskom djelovanju pisali su, među ostalima, tijekom stoljeća sve do danas brojni autori, primjerice N. V. Gučetić/Gozze (1591. u politološkom opsežnome djelu »Dello Stato delle Republiche«), S. Crijević/Cerva, I. Đorđević, F. M. Appendini i S. Slade Dolci, M. Rešetar, E. Sladović, S. Deželić, J. Lučić, Š. Babić, S. Polovina i dr. O Kotruljevićevu doprinosu razvoju ekonomske znanosti i o njemu kao preteči modernog tržišnog gospodarstva, usp. posebice novije radove: V. Stipetić, *Benedikt Kotruljević prvi je upoznao svijet s dvostavnim računovodstvom*, RRIF, Zagreb, 1994, isti, *Razvoj ekonomske misli u starom Dubrovniku*, »Dubrovački vjesnik«, 25. XI. 1970; isti, *Doprinos B. Kotruljevića razvoju ekonomske znanosti*, u: *Dubrovčanin Benedikt Kotruljević*, zbornik, op. cit., str. 211–239; isti (izd.), *Dubrovčanin Benedikt Kotruljević. Hrvatski i svjetski ekonomist XV. stoljeća*, HAZU i Udruga »Hrvatski računovoda«, Zagreb, 1996; V. Stipetić – M. Habek, *Beno Kotruljević u svjetskoj računovodstvenoj misli*, Zagreb, 1996. V. također raspravu N. Grujić, *Kuću »savršenog trgovca« po Benediktu Kotruljeviću*, »Dubrovnik«, 4, 1995, str. 198–212.

³ *Della mercatura et del mercante perfetto. Libri quattro di M. Benedetto Cotrugli Rauego. Scritti già piu di anni CX. et hora dati in luce. Utilissimi ad ogni Mercante. Con privilegio*, Vinegia, all'Elefanta MDLXXIII. Beno Kotruljević, *O trgovini i o savršenu trgovcu. Četiri knjige Gospara Bene Kotruljevića Dubrovčanina. Napisane pred više od CX godina. Sadu se objelodanjuju. Veoma korisne svakom trgovcu*. Prevco Ž. Muljačić, JAZU, Djela znanosti hrvatske, sv. 1, Zagreb, 1985, str. 117–240.

skom sveučilištu, piše »Tractatus de vitiis et virtutibus«, kao dio svog moralno-teološkog priručnika »Summa de poenitentia«⁴. U kasnijim stoljećima u okviru kršćanske svetopisamske tradicije uslijedit će rasprave s područja eshatologije, aretologije, aksiologije, filozofske antropologije, filozofije života. U njima su razrađena pitanja o životu pojedinca i zajednice, sreći smrtnika, najvišem dobru, istini, spasu, osobnom i općem miru i krepostima, ljubavi, čestitosti, pravednosti, darežljivosti, siromaštvu, poniznosti i dr.

Od djela moralno-didaktičkog sadržaja (primjerice *Cvet vsake mudrosti* iz 14. st.), do tipološki posebitih i raznolikih djela istaknutih predstavnika mnogih naraštaja hrvatskog humanizma koji djeluju u domaćim sredinama (Zadar, Split, Šibenik, Dubrovnik, sjevernohrvatski gradovi), i u velikoj zajednici humanista, pripadnika europskih kulturnih središta, sveučilišta, književnih i filozofskih krugova, mnoga već danas pripadaju općoj svjetskoj kulturnoj baštini. Njihovi autori zauzimaju i ugledna mjesta kao savjetnici, ministri i odgajatelji vladara.⁵ Kroz individualne razlike u svjetonazoru i usmjerenju, interesima i iskustvima njihovih autora, u tim se djelima očituju duhovni dosezi samog razdoblja. Da spomenemo tek neka u nizu imena iz domaće povijesti filozofsko-etičke misli, prosvjetitelja, teoloških pisaca i filozofa: Trogiraniin *Augustin Kažotić* (1303–1322), jedan od prvih teoloških pisaca u Hrvata, zagrebački biskup i državnik piše raspravu o siromaštvu u vrijeme burnih teoloških kontroverzija 14. stoljeća (*De bonis et usu Christi et discipulorum seu apostolorum*)⁶, hrvatski latinist i modruški biskup *Nikola Modruški (Nicolaus Machiniensis episcopus Modrussiensis, o. 1427–1480)* svoje moralne spise i filozofske dijaloge (*De mortalium felicitate* i *De humilitate*) piše na Korvinovu dvoru, u krugu humanista oko Ivana Viteza, biskupa varadinskog, *Marko Marulić* (1450–1524) piše djela moralističkog sadržaja, kao i niz drugih pisaca erudita, polihistora, leksikografa i enciklopedista 15. i 16. stoljeća, baštinika i sljedbenika filozofsko-etičkih misaonih postavki antike i kršćanske srednjovjekovne tradicije, *Pavao Skalić (Scalichius, Scaliger, 1534–1575)*, *Ivan Polikarp Severitan (Policarpus Severitanus, Barbula, 1472–1526)*, *Matija Vlačić Ilirik (Matthias Flacius Illyricus, 1520–1575)*, *Faust Vrančić (Verantius, 1551–1617)*. Etičko-političkom problematikom zaokupljena je među ostalim misao

⁴ S. Krasić, *Fr. Paulus Hungarus seu ut alii volunt, Dalmata O.P. Jedna zanimljiva ličnost iz XIII st.*, »Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine«, 1978, 7–8, p. 131–156.

⁵ O istaknutim predstavnicima hrvatskog humanizma, posebice o prilikama u Hrvatskoj i Ugarskoj pretkorvinskog doba, v. M. Kurelac, *Hrvatski humanisti rane renesanse*, »Croatica Christiana Periodica«, 1987, 19, str. 95–107.

⁶ »O dobrima Krista i (njegovih) učenika ili apostola i o njihovoj upotrebi«, u: A. Pavlović–F. Šanjek, *Augustin Kažotić, Rasprava o siromaštvu*, »Croatica Christiana Periodica«, 1, 1977, str. 67–90; F. Šanjek, *Blaženi Augustin Kažotić, Trogiraniin (o. 1260–1323). Bio-bibliografski podaci*, »Croatica Christiana Periodica«, 4, 1979, str. 133–153.

prvog naraštaja hrvatskih humanista; tako je u zamisli ostalo djelo o ćudoredu i građanskoj vladavini dubrovačkog filozofa i teologa *Jurja Dragišića* (*Georgius Benignus de Salviatis*, 1450–1520), profesora teologije u Urbinu i Firenzi, »De rebus moralibus atque ad civile regimen«, o kojemu nas obavještava u predgovoru »De natura caelestium spirituum quos angelos vocamus« (1499). *Nikola Gučetić* (*Nicolò Vito di Gozze*, 1549–1610) posebice će hvaliti djelo našeg Dubrovčanina, baveći se i sam teorijski spekulativno i praktički problemima uređenja porodice, državnog ustrojstva, pitanjima morala i ekonomike (novac, trgovina, lihvarstvo i sl.).⁷ Posebice valja istaći ulogu koju među ovim ličnostima ima *Frane Petrić* (*Franciscus Patricius*, 1529–1597) kao priređivač i izdavač (vlastite mletačke izdavačke kuće »All'Elefanta«) Kotruljevićeva traktata.⁸

Kotruljević djeluje u prijelomnom razdoblju europske povijesti, sudionik je krize i preobrazbe društvenih i gospodarskih struktura, jednog načina mišljenja, slike čovjeka i svijeta i traganja za novim obzorima mišljenja i novim kvalitetama života usmjerena prvenstveno ka stvaranju proizvodnog kapitala, bogatstva i otkrivanju unutarnjeg mehanizma njegova stjecanja i očuvanja, pojave trgovačkih društava i gradova i s njima nove, trgovačke aristokracije, ekonomskog uspona građanstva, novčane privrede, plemstva koje je akumuliralo velik financijski kapital, posjednika porodičnih bogatstava koje će biti temeljem moći, slave i ugleda vladarskih kuća (Medici, Sforza, Gonzaga, Malatesta i dr.).

Dubrovački je humanist baštinik onih vrijednosti i ideala koji će se na idejno-misaonom planu očitovati kao odrednica i osnova cjelokupne humanističke kulturne (i filozofske) obnove, naime afirmacije svijeta novih vrijednosti, na najboljim uzorima antičkog i kršćanskog srednjovjekovnog naslijeđa. Kotruljević u svom djelu raspravlja o nizu nekih temeljnih ideja struja i motiva mišljenja humanizma u kojima se odražava jedan vid općih kulturnih i društ-

⁷ U svome djelu, raspravlajući o problemima trgovine, robe, lihvarstva, navigacije i dr., studijem slobodnih umijeća i njihovu značenju za formiranje savršena i sretna čovjeka i državnika, Gučetić spominje Kotruljevićevo djelo koje je, prema njegovim riječima, vrlo korisno svakom onome koji se bavi tim umijećem, usp. N. Vito di Gozze, *Dello Stato delle Repubbliche*, Venetia, 1599, p. 51. O lihvi, novcu, zalogu i zajmovima v. rkp. »Le tredici lettioni de usuris«, u: *Varie compositioni in Theologia* del Sig. Nicolò di Vito Gozzi, gentil'huomo Raguseo Dottore in Theologia et Filosofia, et nell'Accademia degl'Insensati di Perugia detto l'occulto, posv. vojvodi od Urbina Francescu Maria, 1611, ff. 88–195.

⁸ V. moju knjigu *Humanizam bez granica*, Hrvatska filozofija u europskom obzoru, Zagreb, 1982, posebice pogl. I–V, str. 9–107.

O Petrićevoj izdavačkoj djelatnosti, posebice njegovim intervencijama u Kotruljevićevo djelo, te najnovijim spoznajama o prijepisima Kotruljevićeva traktata v. Ž. Muljačić, *Sličnosti i razlike Petrisova izdanja Kotruljevićeva traktata (Mleci, 1573, P)* i najstarijeg dosad poznatog prijepisu (Napulj, 1475, R) izgubljenog autografa (1458), op. cit.; isti, *Frane Petrić kao izdavač traktata o trgovini Dubrovčanina Bene Kotruljevića (1573)*, »Filozofska istraživanja«, 1995, 56–57, str. 157–169.

tvenih ideala razdoblja, osebnog *duhovnog kozmopolisa*. U tom će se ozračju oblikovati i razvijati Kotruljevićeva duhovno-misaona usmjerenost, način i struktura njegova mišljenja.

Njegovo djelo sadrži neke idejno-tematske i sadržajno-motivske podudarnosti s dominantnim idejama i problemima europskog humanizma. Ono je iznimno bogato filozofskim refleksijama, razmatranjima o ljudskoj naravi i o čovjeku kao duhovnom i svjetovnom praktično-djelatnom individuumu, o njegovu dostojanstvu i izvrsnosti koje zahvaljuje svojim prirodnim sklonostima, razumu i volji, kao i znanju i kulturi, duševnim krepostima (*dignitas, excellentia hominis, nobilitas animae, virtus*), u osnovi o pretpostavkama i temeljima svrhovito osmišljena, sretna ljudskog života. Izvore svojih shvaćanja o temeljnim ljudskim vrijednostima, životu čovjeka pojedinca, privatnom i javnom, njegovim pravima i obvezama, porodici, ulozi i dužnostima žene, prijateljstvu, ljubavi, vjeri, vrhovnom dobru pojedinca, društva i države, crpi Kotruljević u bogatoj tradiciji mišljenja. Velike humanističke kulture, odgojem i obrazovanjem, znanjem i osjećajem kao i osobnim iskustvom umješana poslovna čovjeka, Kotruljević je sudionik intelektualnog i društvenog života svog vremena. Kao pripadnik napuljskog humanističkog kruga čije je žarište bio aragonski dvor i gdje među ostalima djeluju Bartolomeo Fazio (1400-1457), Giovanni Pontano (1426-1503), Lorenzo Valla (1407-1457), Bessarion (1403-1472), Giannozzo Manetti (1396-1459), Antonio Beccadelli/Panormita (1394-1471), Giorgio da Trebisonda (1395-1484), Teodoros Gaza (1400-1475), Enea Silvio Piccolomini (1405-1464), Poggio Bracciolini (1380-1459), Francesco Filelfo (1398-1491) (autori, između ostalog, brojnih traktata o ljudskoj vrsnoći i sreći), Kotruljević je bio u prilici koristiti se velikom kraljevskom bibliotekom i sudjelovati u ondašnjim raspravama o prirodno-filozofskim, astrološkim, teološkim i moralnoetičkim pitanjima, što se odražava i u njegovom djelu.

Kotruljević je poznavatelj i prijenosnik velike tradicije mišljenja, filozofskih škola mnogih razdoblja, što najbolje pokazuje samo njegovo djelo, bogata riznica misli i doktrina klasičnih autora, patrističkih i skolastičkih pisaca pa do humanista vlastita vremena. U svom djelu navodi on brojna djela filozofa, povjesničara, govornika, pjesnika, ideala nove humanističke kulture (Pitagora, Sokrat, Platon, Aristotel, Teofrast, Seneka, Ciceron, Vergilije, Ovidije, Laktancije, Plinije, Augustin, Boetije, Basilije, Hrisostom, T. Akvinski, Isidor Seviljski, Averroes, Avicena, Hugo iz Sv. Viktora, Aul Gelije, Buridan i dr.). Njima potkrepljuje vlastite sudove, oni postaju »jamstvo ispravnosti moralnih i religioznih pravila« koje postavlja svom trgovcu.⁹

⁹ U. Tucci, op. cit., p. 51. Tucci donosi kritičkopovijesno utemeljen osvrt o pravnim, etičko-moralnim, religioznim izvorima Kotruljevićeva djela te o sudbini djela autora koje Kotruljević spominje.

Tako sastavnicu Kotruljevićeva mišljenja čini bogat korpus doktrina: načela etičkog empirizma najvišeg autoriteta antike, Filozofa (Aristotel), vrijednosna etika kršćanskih moralista, etičko-religijski temelj prava tomističke filozofske etike, sinteze filozofske spekulacije i biblikuma, poimanje vrline i spekulativno teorijske moći kao praktičkih ljudskih dispozicija (*habitus*), augustinovsko shvaćanje dobara, Boetijeva definicija sreće kao filozofije. Pri tomu on nastoji nadići pojmovne razlike i dihotomiju morala i politike, rascjep vjere i znanja, ekonomike i ljudske sreće (trgovina i zarada gubitak duše), znanja i slučaja.

U Kotruljevića prepoznajemo ideje Platona, koji doživljava svoju obnovu u 15. st. s brojnim prijevodima i tumačenjima¹⁰, posebice moralno-političkih njegovih ideja (»Država«, »Zakoni«) (E. Chrysoloras, G. B. Guarini, P. P. Vergerije, U. Decembrio, L. Bruni i dr.) i Aristotela, te peripatetizma, helenističko-rimskog razdoblja, kršćanskih apologeta, patrističke i skolastičke baštine, pa do njegovih suvremenika čija djela kolaju u rukopisima čitavom Europom i imaju veliku difuziju i recepciju. Konceptije čovjekova dostojanstva kako ih već formulira Kotruljević postaviti će kasnije *Pico della Mirandola* u svom opsegom malenom spisu »Oratio de hominis dignitate« koje slovi kao manifest humanističke filozofije čovjeka (1486). Probudeno zanimanje za Aristotelova politička i etička djela koja humanisti prevode i tumače, posebice principi njegove moralne filozofije (jedne od tri fundamentalne discipline humanističkog razdoblja koje stoje na vrhu ljestvice znanja, uz povijest i govorništvo), postat će sastavnicama humanističkih etičkih ideala.¹¹

Moralno-etičkim i društveno-političkim idejama bogata su djela niza europskih, posebice talijanskih humanista. Historiograf *Bartolomeo Fazio* (? –1457) u Napulju piše za Alfonsa Aragonskog »Invective« i »De excellentia et praestantia hominis«, *Giannozzo Manetti* (1396–1459) također u Napulju prevodi za Alfonsa Aragonskog Aristotelovu »Etiku« i autor je djela »De dignitate et excellentia hominis«. Dijaloge i rasprave o obitelji i državi pišu: *Agnolo Pandolfini* (1360–1446) (»Trattato del governo della famiglia«, »Il libro della vita civile«), i sam trgovac i ugledni pisac (jedan je od sugovornika u dijalogu M. Palmierija o građanskom životu, a javlja se i u dijalogu o moralnim vrlinama L. B. Albertija), govornik na dvoru napuljskoga kralja Ladislava, *Matteo Palmieri* (1406–1475), »Vita civile« (obj. 1529), djelo o savršenom građanskom životu¹², *Bartolomeo Sacchia/Platina* (1421–1481) »De optimo cive«.

¹⁰ E. Garin, *Ricerche sulle traduzioni di Platone nella prima metà del sec. XV*, u: *Medioevo e Rinascimento*, Studi in onore di Bruno Nardi, fasc. I, Sansoni, Firenze, 1955, p. 341–374.

¹¹ H. Baron, *La rinascita dell'etica statale romana nell'umanesimo fiorentino del Quattrocento*, »Civiltà Moderna«, VII, 1935, pp. 21–49.

¹² M. Palmieri, *Vita civile*, kritičko izd., a c. di G. Belloni, Sansoni, Firenze, 1982.

Posebice su velik utjecaj imala djela »Della Famiglia«, »Dell'arte monetaria« i rasprave o moralnim vrlinama koje piše *Leon Battista Alberti* (1404–1472), filozof, matematičar, inženjer, književnik i umjetnik. *Leonardo Bruni* (1370–1444) prevodilac je Aristotelove »Nikomahove etike« s grčkog na latinski, autor je djela »Isagogicon moralis disciplinae«. Mnoga djela koja kolaju Europom bilo kao prijevodi antičkih autora bilo kao izvorna djela humanista (među kojima su mnogi iz uglednih i imućnih trgovačkih obitelji ili i sami posjeduju trgovačko iskustvo) čuvaju elemente utopija, kako karakterizira Albertijevo djelo E. Garin¹³. Odnosi se to prvenstveno na djela koja se uobičajeno smatraju utopijskim literarnim žanrom, od antičkog razdoblja (Platon) do razdoblja renesanse i baroka, poput Morusove »Utopije«, realnog konstrukta idealnog državnog uređenja o kojemu donosi obavijest moreplovac trgovac, ujedno i kritike monopolskog poslovanja, bolesne raskoši, životne neumjerenosti i apologije ljudskog života kao najviše na ljestvici vrijednosti (»čak ni sva dobra ovog svijeta ne vrijede koliko jedan ljudski život«),¹⁴ ili rasprava pisaca, vizija umjetnika, slikara i zamišljenih odnosno ostvarenih znanstvenih projekata graditelja i arhitekata.

U višestoljetnoj povijesti utopijskog mišljenja nalaze tako jednakopravno svoje istaknuto mjesto filozofski, pjesnički i književni dijalozi pisani o sretnom gradu, spekulacije o savršenoj državi, savršenom dvoraninu, savršenoj gospi, savršenom govorniku, savršenoj retorici, savršenom poretku, kao projekcije najboljeg oblika života, savršena dobra i sreće, duševnog spokojstva, života u duhovnom miru, dokolici i slobodi (od Bacona, Erazma, A. Dürera, Zadrana Lucijana Laurane (Vranjanina) i njegove graditeljske djelatnosti u Urbino, Jurja Dalmatinca i njegova projekta Paga, G. Martinija, P. Perugina, F. Petrića, P. Catanea, Th. Campanelle, B. Castiglionea, N. Macchiavellija i dr.). O sadržajnoj promjeni životnog ideala i svijeta vrijednosti ponajbolje govore sami autori u svojim djelima: primjerice se M. Palmieri u uvodu svog dijaloga o građanskom životu pita o savršenu ljudskom životu, napominjući kako na zemlji nigdje nije moguće naći takav primjer, te se odlučuje uložiti sav svoj trud i vrijeme na istraživanje takva oblika i onih umijeća i disciplina koje mu privode, ne rukovodeći se fiktivnim zamislima filozofa (Platon), nigdje i nikad ostvarenima na zemlji¹⁵, nego praktično-moralnim pravilima potrebnima dostojna i dobra života (»bene vivere«).

Konfrontacija Kotruljevićevih ekonomskih i etičko-filozofskih pogleda i ideja s nekim od spomenutih djela, posebice odjeka nekih od njih nije slučajna

¹³ E. Garin, *L. B. Alberti e l'autobiografia*, u: *Concordia discors*, Studi su N. Cusano e l'umanesimo europeo (a c. di G. Piaia), cd. Antenore, Padova, 1993, p. 365.

¹⁴ T. Mor, *Utopija*, Kultura, Beograd, 1964, str. 62.

¹⁵ M. Palmieri, op. cit., p. 7.

ni ishitrena. U njima se naime dadu odčitati interesi i težnje, ideje i refleksije, duh vremena u kojem nastaje Kotruljevićevo djelo i koji su odlučujući za razumijevanje teza našeg humanista pa i za njegov sustav mišljenja te samu ideju filozofije i njenu praktičkoetičku dimenziju. Nije svatko filozof, nego onaj čije djelovanje počiva na jasno određenom ethosu, onaj tko odista i živi filozofski, kao što nije svaki ni dobar, još manje dičan trgovac, »quasi archa dello thesauro humano« (»riznica ljudskih vrlina«)¹⁶ u osnovi dobar čovjek, oplemenjen karakterom čovjeka kao razumskog bića, smatra Kotruljević.

Kotruljevićeva se shvaćanja tako podudaraju s nekim pogledima L. B. Albertija, A. Pandolfinija i M. Palmierija. Sadržaj izložen u trećoj i četvrtoj knjizi Kotruljevićeva traktata u kojima se izlažu moralne i društvene vrline trgovca i problematika kućnog gospodarstva, unutarnjeg života porodice, braka i jedinstva obitelji, kućnog morala, odgoja djece i uloge žene, korespondira sa sadržajem prve, druge i treće Albertijeve knjige i onim dijelovima Palmierova traktata u kojima se raspravlja o privatnom biću čovjeka, moralnim vrlinama (druga knjiga), pravednosti (treća knjiga), posebice koristi i bogatstvu (četvrta knjiga), te upravljanju vlastitom kućom i obitelji. Ti autori zastupaju zajedničku ideju savršene prirode (»bene atta e bene composita natura«) koju čovjek valja slijediti i u skladu s njom djelovati u svakom svom poslu i pothvatu¹⁷. Svi oni ističu urođenu čovjekovu težnju za znanjem i spoznajom dobra svoga života (u tom se podudaraju Palmierijeva i Kotruljevićeva gledišta koja obojica iznose u prvim svojim knjigama), prirodne ljudske težnje i sklonosti, razum i volju i prirodne ljudske vrline (zadovoljavanje neophodnih potreba, što ne isključuje i pozitivne odlike bogatstva), čovjekovo dostojanstvo, slobodu njegova djelovanja i odlučivanja. Odnosi se to i na njihova shvaćanja o politici, moralu, ekonomiji porodice i države, vjerskom odgoju te koristi i značenju slobodnih umijeća za život građanina i njegovu sreću (»oruđa« građanskog života), prirodne filozofije, svetopisamske mudrosti, matematike, književnosti, govorništa, glazbe¹⁸ te filozofije, o kojoj neprestance obojica govore. Knjiga L. B. Albertija, kao i drugih ovdje spomenutih autora, može se u cjelini čitati, kako smatra E. Garin, kao »jedna velika moralna meditacija: o naporu života, apsurdnosti čovjeka, mucu življenja, bijedi i udesu«¹⁹. Valja nam se podsjetiti da je Kotruljević, premda napustivši filozofiju i opredijelivši se za trgovca, privrednika i državnika, ostao filozof u duši:

¹⁶ B. Kotruljević, op. cit. p. 163.

¹⁷ L. B. Alberti, *I libri della famiglia* (a c. di R. Romano e A. Tenenti), Einaudi, Torino, 1969, p. 76 i d.

¹⁸ L. B. Alberti, op. cit., p. 84, 85

¹⁹ E. Garin, *Rinascite e rivoluzioni. Movimenti culturali dal XIV al XVIII secolo*, Laterza, Bari, 1975, pogl. IV. »Studi su Leon Battista Alberti«, p. 135.

»Poscia che li fati et la fortuna permisero che in sullo piu bello del nostro philosophare io fui rapito dello studio et ripiantato nella mercantia, la quale per necessità mi convenne sequire, et abbandonare l'amenità et l'armonia dolce dello studio al quale ero totalmente dedito.«²⁰

Raspravljajući o trgovini, novcu, bogatstvu i ovozemaljskim dobrima kao nestalnoj i varavoj sreći, upozorava Kotruljević na postojana, duhovna dobra, na vrline i na potrebu samospoznaje čovjeka kao razumna bića:

»..perché siamo del corpo et dell'anima composti, con l'uno delli qualli siamo con le bestie et con l'altro con Dio communi, et tucti moriamo col corpo et siamo immortali con l'anima. Se volemo usare con la ragione et intelligentia mentale, né queste cose terrene debbono essere da noi nascose né le superiori et eterne debbono a noi essere incognite.«²¹

Prizor ljudskog života toliko plastično živo oslikan i duboko refleksivno iskazan u njegovoj zaključnoj apologiji kontemplativnog/filozofskog života kao istinskom konačnom bogatstvu, kroz posljednji čin trgovčeva života, prema rimskom etičkom modelu (Ciceronovom i Senekinom, posebice dijaloga »De otio« i »De tranquillitate animi«), slici vedre mirne čovjekove starosti, sretna života u dokolici²², u ladanjskom seoskom krajoliku, izvan poslovnih i

²⁰ Benedetto Cotrugli Ragusco, *Il libro dell'arte di mercatura* (a c. di U. Tucci, Venezia, 1990, p. 134): »Usud, ili bolje bog (je) dopustio da smo bili otrgnuti od nauke i prebačeni u trgovinu u času dok smo se najljepše bavili filozofijom. Iz nužde nam je bilo potrebno da se trgovinom i dalje bavimo i da tako napustimo slatke i mile nauke, kojima se prije toga potpuno bijasmo posvetili«, prev. Ž. Muljačić, u: Radičević – Muljačić 1985, str. 125.

²¹ B. Cotrugli, ed. Tucci, op. cit., p. 133. Ž. Muljačić prevodi tekst iz 1573. ovako: »Budući da smo sazdani od tijela i duše, jedno nas veže sa životinjama, a drugo s bogom, pa dok tjelesno svi umiremo, po duši smo besmrtni. Ako se želimo služiti razumom i umom, ne smiju nam ostati skrivene ove zemaljske stvari, a ni nepoznate više i vječne«, hrv. izd., str. 124.

²² Kotruljević prihvaća pojam dokolice klasične rimske etike, kao vrline (*virtus*), dostojanstvena života čovjeka (*dignitas*); *otium, quies, securitas, tranquillitas, libertas*, nije suprotstavljen *negotium, nihil agere, vivere cum dignitate* kod A. Gellija, nego je suprotan par pojmovima *officium, occupationes*.

Taj se pojam u različitim konotacijama javlja, primjerice od Platona i Aristotela koji život u dokolici smatraju povlasticom obrazovanih, Epikura, *sibi vivere, ataraksia*, Horacija, Cicerona, Ovidija, koji govori u tom smislu o *vita umbratilis*, Vergilija koji za nj ima pojam *mollitia*, preko koncepcija kršćanskog humanizma, sve do razdoblja humanizma i renesanse, kod Erazma, »De homine exteriore et interiore« koji kroz tu distinkciju formulira problematiku odnosa duše i tijela i odnosa vrijednosti, nadalje Albertija, Palmierija, a u nas Kotruljevića, Trogriranina Tranquilla Andronicusa (»Dialogus Sylla. De vita privata«, Strassbourg, 1527), pripadnika poljskog i bečkog kruga humanista koji tumači Cicerona i koji se javlja kao jedan od sugovornika u Erazmovim razgovorima (»Colloquia«, Basel, 1524).

Od bogate literature upućujemo tek na nekoliko radova: E. F. Rice, *The Renaissance Idea of Wisdom*, Cambridge, Mass., 1958; Ch. Trinkaus, *Adversity's Noblemen. The Italian Humanists on Happiness*, New York, 1940; F. E. Nicola, *The active and the speculative modes of life in classical antiquity in the Quattrocento humanists*, Berkeley, 1976.

političkih obveza i dužnosti, razlikuje se od Albertijevog negativnog stajališta o dokolici kao i od postavki nekih humanista toga razdoblja koji trgovinu smatraju pripravom političke djelatnosti²³.

Kotruljevićevi stavovi o vrlini, odnosu sreće i bogatstva, bogatstva i prijateljstva, sudbine i slučaja, razuma, znanja i strasti, o moralu mudraca, teme su koje su postale toposima humanističke literature.

U ovom bi kontekstu bile također ne samo zanimljive nego i korisne usporedbe Kotruljevićevih gledišta s gledištima L. B. Albertija, A. Pandolfinija i M. Palmierija, njihovih međusobnih podudarnosti kao i razlika. Za Kotruljevića, kao i za Albertija, trgovac je jedinka u kojoj je sjedinjeno privatno, prije svega obiteljsko i javno biće čovjeka, stvaratelj i gospodar materijalnih i duhovnih dobara. Za Kotruljevića trgovina je jedan vid u kojem se očituje cjelovito ljudsko biće koje teži dobru, cilju uspješna i sretna života i njegovu očuvanju (»mantenere il bene«). Umijeće trgovanja dakle jedno je od načina postizanja te sreće i u njoj je funkciji. Novac, korijen i izvor svih stvari, štoviše i sreće i ljepote²⁴, jedina je od pouzdanih stvari u ljudskom svijetu fikcija²⁵ za Albertija, ali kao i za Kotruljevića ne najviša, premda jedna od vrijednosti. Pandolfini ne kritizira novac, smatra ga potrebnim jednako svima, ali je on isključivo sredstvo koje valja znati dobro upotrijebiti za opće dobro pojedinca i zajednice.²⁶

Isto tako razlikuju se mišljenja spomenutih autora u nekim pitanjima: o stjecanju i trošenju, bogatstvu i siromaštvu, darežljivosti (ona je za Kotruljevića značajna vrлина trgovca, protivno tomu je stajalište Palmierija o primanju i davanju, onaj koji hoće mnogo davati mora mnogo i primiti); o vrlinama (znatno većoj skali vrlina u Kotruljevića nego što je poznaje humanistički repertoar, posebice kardinalnih: razboritost, hrabrost, umjerenost, pravednost); o ulozi sreće, slučaja u ljudskom životu. Ističući um, rad i marljivost kao dominantne faktore čovjekova bogaćenja, Alberti ograničava utjecaj slučaja, Kotruljević, prihvaćajući stara astrološka shvaćanja (planetarni utjecaj na ljudsku sudbinu) kao i teološka (o providnosti), ukazuje na nejednakost odnosa sreće i znanja, uma, mudrosti i razboritost, mudrosti i bogaćenja. Pandolfini ističe razum nasuprot sreći, koja je nepostojana i varava te često uzrok propadanja bogatih i sretnih porodica²⁷. Urednost, marljivost,

²³ Na tu razliku skreće također pozornost U. Tucci u svojoj studiji o Kotruljeviću, op. cit., p. 49.

²⁴ L. B. Alberti, op. cit., p. 298, 300.

²⁵ Ib., p. 302, 309.

²⁶ A. Pandolfini, *Tratato del governo della famiglia*, 8. izd., Milano, 1819, p. 117.

²⁷ Ib., p. 23, 40.

razboritost nisu uvijek u izravnom odnosu s uspješnošću, napredovanjem pojedinca i njegovim bogatstvom, novac nije uvijek jamstvo mudrih, već obrnuto.

Očiglednih podudarnosti ima i u shvaćanju spomenutih pisaca o faktoru vremena kao jednom od najznačajnijih momenata u ljudskom životu, »*ottimo maestro delle cose*«. Oslanjajući se na bogat repertoar navoda antičkih autora, koji vrijeme izjednačuju s Bogom, onim što pokreće sve stvari i koje sve određuje, Kotruljević ističe povijesno-ljudsku dimenziju vremena, najdragocjenije stvari, da bi i taj aspekt pitanja proširio moralnim refleksijama, upozoravajući na odnos vremena i koristi: onaj je gospodar vremena koji mu se umije prilagoditi i korisno ga upotrebiti.

Odnosi se to i na stajališta koja zastupa Kotruljević i spomenuti autori o vrijednostima rada i vrlini kao najboljem, uljuđenom načinu života (»*ottimo civilissimo vivere, diventare virtuoso, adoperare la virtù, vivere lieto*«)²⁸ i o prijateljstvu. Zasnivajući svoje koncepcije prijateljstva na aristotelovskom učenju (o prijatelju kao drugome »ja«, o vrijednosti prijateljstva kao vanjskog dobra, zajednice moralnih dobara, druženju s dobrim ljudima, prijateljima kao praktične vježbe vrline), i Kotruljević i Alberti i Pandolfini podjednako sude o vrijednosti prijateljstva, broju prijatelja, odnosu prijateljstva i bogatstva; miliji su im bogati, što znači sretni prijatelji od siromašnih, oni bogati naći će više prijatelja od siromašnih.²⁹ Međutim, taj pojam nema kod njih iste implikacije, jednom on ima osnovu u rimskom (*amicitia*), drugi put u grčkom pojmovnom sadržaju (φιλ(α)), dakle razlikovanja političkog pojma prijateljstva (primj. kod Palmierija), i onog koji zadire u sferu privatnih odnosa (kako ga tumači Kotruljević). I Kotruljević i Alberti jednako smatraju svestrano obrazovana, savršena čovjeka pretpostavkom savršena trgovca. Razlikuje se međutim u tomu Palmieri svojim stavom o znanju i njegovoj ulozi u ljudskom životu, o korisnim i nekorisnim disciplinama, gubitku vremena u trošenju teških i za život nekorisnih studija. U cjelini međutim, odnos znanja i morala, uma i sreće, spekulativnih i djelatnih vrline, prirode i stečenih iskustava rezultiraju u konačnici aristokratskim humanističkim idealom. U Albertija su to njegovi estetički impostirani zaključci o redu i ljepoti svijeta, malog porodičnog, sfere privatnosti, domaće ekonomike, sklada, ljepote kuće, raskoši gradnje i opreme, skladnih obiteljskih odnosa, sfere javnosti, grada i države, kao makroobitelji, i najposlije svijeta u cjelini. U Pandolfinijevu i Palmierijevu modelu građanskog života, uz etički princip mjere i ravnoteže vezuje se i estetički (princip ljepote), što podrazumijeva skladni (zdrav) odnos čovjeka prema drugom, zajednici i skladan ljudski život, ravnotežu između stjecanja i

²⁸ Ib., p. 208.

²⁹ Ib., p. 125, 151.

trošenja, bogatstva i siromaštva, strasti i razuma.³⁰ U Palmierijevoj ljestvici vrlina i podjeli umijeća, trgovina međutim ima znatno niže mjesto, kao nečasno i neplemenito zanimanje. Djela spomenutih autora, za razliku od Kotruljevićevog, imaju utilitaristički predznak. Kotruljević kao i Pandolfini veliča etički ideal srednje klase, *ravnotežu* i *srednju mjeru* kao moralne kategorije. Kotruljević pritom tumači niz pitanja u svjetlu biblijsko-teološkog nauka i kanonske doktrine, primjerice fenomen trgovačke etike, kamata, potražnje, krivnje, kazne, milosrđa, ljubavi i praštanja. S pravom tako Tucci³¹ izvodi zaključak o anakronističkom obilježju Kotruljevićeva djela koje, uz njegov moderan karakter (primjerice, brzo bogaćenje s malo truda, opća korisnost trgovačke klase, moralno pitanje odgovornosti i dr.) jednim svojim aspektom pripada svijetu srednjovjekovlja.

Svoju pohvalu filozofije piše i M. Palmieri, smatrajući je najvišom među disciplinama i vladaricom vrlina. Za razliku od spekulativne, moralna filozofija je ta koja upravlja ljudskim djelima i čini čovjeka blaženim, ona je koristan nauk dobra i umješana življenja po čemu se čovjek razlikuje od životinja.³² Palmieri, kao i Pandolfini ističe potrebu i značenje studija i enciklopedijskog obrazovanja za sve oblike ljudskih djelatnosti, tako i za trgovačko umijeće (kod Kotruljevića kao i Pandolfinija trgovac mora imati uvijek ruke uprljane tintom), ali također i iskustva koje ima prednost nad knjiškim znanjem. Kotruljević smatra da je urođenim ljudskim sposobnostima potrebno učenje, znanje i iskustvo. Ali, kao što dobra polja ne rađaju jednakim plodovima, ni filozofija kao ni enciklopedijsko znanje ne daju isti plod kod svakog, ne čine čovjeka boljim. Prirodne sposobnosti (živjeti primjereno prirodi) imaju presudnu ulogu kod Kotruljevića i Palmierija. Premda čovjek po prirodi teži ka znanju i dobru, sljedno Aristotelovoj doktrini, obojica smatraju kako priroda ne može bez umijeća kao ni umijeće bez prirode. Ovi i niz drugih momenata ukazuju na podudarnosti njihovih pogleda, inače značajnih za humanističko mišljenje, tako primjerice o privatnom i javnom interesu, koristi i novcu (s jasnim naznakama antiutilitarizma ali i protivnosti idealima evanđeoskog života i spiritualizma, vjernosti siromaštvu i odbijanja zemaljskih dobara), dužnosti i vrlinama, prijateljstvu i dr. Kotruljević kao i spomenuti autori slijede tomističku doktrinu koja svoju osnovu ima u poimanju teleološke naravi čovjeka i svijeta, i u tomu valja tražiti i korijen poziva na čovjekovo savršenstvo. Ovomu valja dodati i Tominu doktrinu koju humanisti prihvaćaju i dalje razvijaju, o pisanom i prirodnom zakonu kao savršenom

³⁰ Ib., knj. I.

³¹ U. Tucci, uvod, u: Benedetto Cotrugli Ragusco, *Il libro dell'arte di mercatura*, op. cit.

³² M. Palmieri, op. cit., p. 16, 29.

razumu, praktičnom i spekulativnom koji posjeduje svaki čovjek u moralnom obliku (koncept održanja života po mjeri prirode, briga za održanje ljudske vrste, potomstva i spoznaja istine).

* * *

Valja imati na umu kako obilje humanističkih moralno-etičkih traktata nastaje u vrijeme kad je raskoš i rastrošnost vrhovni princip, da se obraćanje kršćanskim moralno-etičkim načelima³³ i isticanje altruizma javlja u vrijeme ropstva, pljački i bankrotstva, da se svraća pozornost na plemenitost ciljeva i sredstava kad kraljuju nemoralnost i iskvarenost običaja. O kućnom gospodarstvu, časti trgovčevoj (kao poticaju i mjerilu djelovanja), o časti obiteljskoj i odgoju djece pišu se rasprave i dijalozi kad obitelj ne pruža nikakvo jamstvo sigurnosti i sreće, kad muž prodaje ženu i djecu³⁴, o odnosu vjere i morala u vremenu ravnodušnosti prema stvarima vjere i duhovnom životu. Slike savršena vladara i državnika, savršena čovjeka i trgovca, primjera plemenitosti, znanja i uzvišenosti nastaju u vrijeme »bankrota plemenitosti i uzvišenosti«³⁵. Opisi i upute trgovcu – virtuozu koji čini stalnu bilancu snaga i tereta, prihoda i gubitaka, koji se znade prilagoditi vremenu i prilikama, nerijetko praćeni ironičkim i kritičkim primjedbama, svjedočanstvo su ne samo ekonomskih nego i društvenih prilika vremena.³⁶

Potvrdu za ovo moguće je naći i u primjedbama i mislima razasutim na stranicama Kotruljeva djela, u njegovim osvrtima na vlastito vrijeme i iskvarenost svijeta, koji se, kako piše, srozao i u kom se trgovci ne trude znati, ne žele znati³⁷, ne prepoznajući *vrijednost novca*, u njegovoj opasci o razlici između pravih trgovaca – ogledala savršena i plemenita čovjeka, koji posjeduju »plemenitu dušu, vrsnoću osjećaja, pamćenja, uma i volje«, koji poštuju zakone i onih koji se tim nazivom tek kite i lažno izdaju za trgovce³⁸. Značajna su njegova razmatranja o odnosu prema robovima i djeci, nadalje o potrebi trgovčeva poznavanja mnogih grana umijeća i znanja, brizi za obrazovanje i

³³ U književno-filozofskim traktatima i podjednako u ikonografiji 15. st. javljaju se etičko moralistički sadržaji kroz alegorijske prikaze poroka i trijumfe vrlina i religiozne biblijske teme prema klasičnim antičkim modelima, primjerice, teme prijateljstva, sloge, žene kao »srca kuće«, umijeću sretne smrti koje svoj izraz imaju u slikarstvu 15. st. (primjerice A. Mantegna boravi i djeluje na dvoru u Mantovi kad i Alberti, i sam piše o ispraznosti zemaljskih dobara, o manama i krepostima, o zavisti kao najgoroj mani).

³⁴ Usp. J. Burckhardt, *Kultura renesanse u Italiji*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1953, str. 29–31.

³⁵ *Ib.*, str. 51.

³⁶ *Ib.*, str. 45.

³⁷ B. Kotruljević, *op. cit.*, str. 195.

³⁸ B. Cotrugli, *op. cit.*, p. 252.

moralni odgoj trgovca – sinonima savršena, sretna umna bića, brizi za vrijednosti i zadatke čovjeka uopće koji tek u jedinstvu *agere* i *intelligere*, teorijskog znanja (gramatika, retorika, logika, filozofija, pravo, astrologija, kozmografija) i praktična djelovanja, omogućuje izgradnju sretnog, pravednog čovjeka i društva u cjelini:

»Et perché lo mercante è universalissima persona et a cui vengono a mano diverse generationi et conditioni di homini più che altra generatione di gente, il perché oltre ale arti liberali,...che lui sappia altre scientie, le quali s'imparano più per pràtica che per altra via..... Non nuoce al mercante sapere philosophia, per sapere cognoscere le cose naturali et nature delli homini, per le phinosomie, complessione et nature loro, né l'essere loico per sapere disciernere il vero dal falso et confondere li falsi argumenti et silogismi, perché si trova alchuni homini di natura soffistichi. Astrologia saria quodamodo optima, per sapere l'annata de grani, oli et altre victuaglie et processi di morbi, guerre et similia, et però è detto il proverbio *Fammi indovino et farotti riccho*. Theologo saria optimo, se non alo mercante, per sapere la leggie, li canoni et fundamenti della nostra fede. Iurista etiamdio: non dovria ignorare la leggie lo mercante, per sapersi guardare dali iniqui et difendere la ragione sua. Et così trascorrendo in infinitum, diremo che tucto quello che può sapere uno homo, convenirsi debitamente al mercante...«.³⁹

Nas ovdje zanimaju filozofsko-etičke, spekulativno-teorijske osnove na kojima će Kotruljević odrediti principe trgovine i svoju sliku idealnog trgovca, viziju savršena čovjeka, privatne i javne osobe kao i implikacije Kotruljevićeva djela.

I sam erudit, filozofski i teološki obrazovan, Kotruljević u svojem djelu otvara niz pitanja iz područja filozofske antropologije, gnoseologije, prava, teologije. Smatrajući, aristotelijanski, filozofiju prvenstveno studijem etike i politike koje brinu o čovjekovu dobru, osobnom i općeljudskom, nekoj vrsti duševne medicine, Kotruljević govori o moralnim osobinama trgovca, ističući pritom i somatske sposobnosti, uspoređujući tijelo s vještom spravom, »dextro

³⁹ B. Cotrugli, op. cit., p. 213, 214. – »Budući da je trgovac najsvestranija osoba i onaj koji više dolazi u vezu s ljudima raznog porijekla i staleža nego ikoja vrsta ljudi, stoga mu je osim gore spomenutih znanosti i slobodnih vještina potrebno i drugih praktičnih znanja, koja se nauče više u praksi nego na drugi način /.../.

Nije loše ako trgovac zna filozofiju u vezi s naravnim stvarima, i istražuje, istančavajući um, stvari u prirodi i ovu našu narav, a najvećma sastav tijela, fizionomije, čudi ljudske, što je neizmjereno nužno. Priličilo bi mu biti logičar da može razlikovati istinito od lažnoga i pobijati krive argumente i silogizme, jer ima ljudi koji su po prirodi sofisti. Astrologija bi bila najprikladnija znanost za trgovca jer bi pomoću nje unaprijed znao kako će roditi žito, masline i dr., a mogao bi predvidjeti pošasti, ratove i sl. Stoga dobro kaže stara poslovice: 'Učini me gataoцем, i učinit ću te bogatim'. Nitko ne sumnja da je dobro da trgovac poznaje bogoslovlje, da zna zakone, kanone i osnove naše vjere.... Idući do beskonačnosti, mogli bismo naći da sve ono što treba da zna neki čovjek, razložito je da zna i trgovac. I pravnikom bi mu bilo zgodno biti da se zna čuvati od nečije zloće i braniti svoje pravo /.../, hrv. izd., str. 195–6.

instrumento«⁴⁰. On brine o odgoju cjelovita čovjeka, temelju obdržavanja, očuvanja ljudskog života zasnovana na odjelotvorenju univerzalnih etičkih vrijednosti, napredovanju i zdravlja pojedinca i zajednice u cjelini.

Apologijom spekulativnih umijeća, znanja i kontemplacije, ljudskog bića obdarena mudrošću i slobodom volje, Kotruljević piše svoju pohvalu trgovini kao vještini i djelatnosti ali i znanosti, umijeća koje posjeduje vlastita pravila i može se naučiti («non è mercantia come la pictura che molte volte senza maestro s'acquista») ⁴¹, trgovini kao probitačnom i plemenitom zanimanju. Isto tako svojom pohvalom savršenom trgovcu piše on pohvalu humanističkom enciklopedijskom *idealu svestrano obrazovanog čovjeka (humanae litterae, studia humanitatis)* i pohvalu *aktivnog života*, ostvarenju savršene biti čovjeka i *skladnog ljudskog života*⁴², od njegova rođenja, sretna života u službi filozofiji i Bogu⁴³, do sretne smrti, slike reda i savršenstva cjelokupnog kozmosa. Ta će postavka svoju konačnu teorijsku formulaciju zadobiti u koncepciji svijeta kao savršene harmonije, jedinstva mikrokozmosa i makrokozmosa, u tokovima humanističkog mišljenja integriranima u filozofiju renesanse i njeno poimanje odnosa čovjeka, prirode i boga, primjerice u Ficinovom religioznom humanizmu, u Cusanusovoj ideji ljudskog i kozmičkog savršenstva, korespondentnosti prirodnih i božanskih zakona i mišljenju G. Bruna i dr.

»Perché volendo costituire lo mercante perfetto et conpiuto mi bisognerebbe fare uno homo universalissimo, conpiuto et dotato d'ogni facultà perché possa intendere e comparire con ogni generationi di homini, imperò in brieve narrerò quelle scientie principali, senza le quali lo mercante è inano e vaquo /.../. Et perchè li mercanti gravi et valenti non debbono essere come l'ago, che è vile strumento, perché non sa se non cucire, ma debbono essere universali et acti a molti et diversi exercitii, donde acade, come dice Cicerone: »*Non solum nobis nati sumus, sed partim patrie, partim amicis*«. ⁴⁴

⁴⁰ B. Cotrugli, op. cit., p. 145, hrv. izd. str. 135.

⁴¹ B. Cotrugli, op. cit., p. 248. »Trgovina se ne može naučiti bez učitelja, kao što se ponckad može slikarstvo«.

⁴² Ib., str. 188.

⁴³ Ib., str. 253.

⁴⁴ B. Cotrugli, ed. Tucci, op. cit., p. 210. – »...ako hoćemo izgraditi savršena i uglađena trgovca – trebamo stvoriti veoma svestrana čovjeka, koji će, nadaren svim sposobnostima, moći svakoga shvatiti i pojaviti se u bilo kojem društvu. Ali, budući da želimo izabrati one glavne i osobite znanosti, bez kojih je trgovac bespomoćan i isprazan, spomenut ćemo one osubujne i po naravi posla potrebne nauke koje nužno mora poznavati....Ozbiljni i vrijedni trgovci nisu i ne smiju biti nalik igli, koja je najncvrjedniji alat jer zna samo šiti, nego moraju biti svestrani trgovci, vješti mnogim i raznolikim časnim poslovima, ako se ukaže potreba, jer se nismo rodili samo za sebe, nego dijelom i za domovinu, a dijelom za prijatelje, kako kaže Ciceron«, Ž. Muljačić, 1985, str. 193.

Takva shvaćanja naći ćemo i u djelima talijanskih humanista, primjerice kod L. B. Albertija.

Ekonomsku (trgovačku, privrednu) djelatnost vrednuje Kotruljević u moralnoj perspektivi prirodnog ćudoreda (»ćudoredno življenje i krepostan javni život svojstveni su ljudskoj skladnosti«), u funkciji pozitivne svrhe ljudskog života, u ekonomskim zakonima, zakonima tržišta kojima vladaju načela koristi, probitka kao vrhovna dobra, ne zbog njih samih, nego prvenstveno u funkciji njihova značenja za čovjeka, ne više u njihovu utopijskom i eshatološkom značenju, nego praktičkom, usmjerenošću k najboljem načinu života. Ono što u toj (humanističkoj) perspektivi brani da ljudska plemenitost bude odredba lošeg trgovca, videnje je uloge koju studiji, obrazovanja i znanje imaju za oblikovanje lijepe ljudske naravi, pravog trgovca (»savršena«) koji se protivi surovosti, nepoštenom, prekomjernom i nezakonitom stjecanju imetka, lihvi, krađi, simoniji, shvaćanju novca kao uporištu razuma. Vjera u trgovinu zasnovana ne samo na računu nego na temeljnim humanim odnosima i djelovanju zasnovanom na pravednosti, jednakosti, kako ga čita iz zbornika kanonskog prava, »Regulae iuris canonici«, postavki ciceronijanskog humanizma i u maksima kod svetih otaca, ono je na čemu Kotruljević temelji »cimer«, da tako kažemo, trgovčeve kuće.

Filozofija u svom traganju za istinom, kao globalna vizija čovjeka, svijeta i najviših vrijednosti omjerava se dostojanstvom ljudske osobe, etičnošću, čovjekovim moralnim djelovanjem koje omogućava humanizaciju različitih sfera ljudskih umijeća, tako i onu ekonomije. Poput istine, ni novac (bogatstvo) ni povoljna sreća nije ono što se automatski daje i predaje iz ruke u ruku. Valja ih znati, moći uzeti. Podsjeća on pritom na poslovičnu mudrost kako sreća ne ulazi u kuću ludih, a ukoliko i uđe, kratkotrajna je. U Kotruljevićevim pogledima o sreći, slučaju i providnosti snažno su prisutni elementi patrističkih doktrina, posebice Laktancija, »kršćanskog Cicerona«, čija mišljenja često navodi, a koja su inače predmetom polemika tog doba. Odnosi se to također i na njegova shvaćanja o ljudskoj prirodi, o odnosu duše i tijela, na njegovo shvaćanje o providnosti kao vladarici svijeta kao i na cjelokupno njegovo učenje o tjelesnim i duhovnim vrlinama, te o najvišem dobru koje čovjek može doseći tek u religiji, nauku o Bogu kao najvišoj mudrosti, a filozofija je tek put do nje. Mnoga od tih shvaćanja prepoznatljiva su u ikonografiji 15. st., u alegorijskim prikazima vrlina (Fortuna).

Prva vrhovna vrijednost praktičke moralne filozofije humanizma kvaliteta je ljudskog života, dobra i zdrava disciplina života, »doctrina di ben vivere«, prema Albertiju i Palmieriju. Za Palmierija i Kotruljevića cilj kojemu su upravljene sve djelatnosti nije život sam, već dobar i častan život. Polazeći od toga, Kotruljević će analizirati načine i puteve koji tomu vode: vrline koje čine čovjeka blaženim, ljudsku volju i slobodu odlučivanja i djelovanje u skladu s

moralnim načelima. Tako ni sam rad, osobina uspješna trgovca i čovjeka uopće, nije svrha i cilj po sebi, nego je u funkciji svjesna znanja, razmišljanja o tomu *kako* raditi. Uska veza između vrijednosti ljudskog rada i novca teorijski je tematizirana u djelima istaknutih talijanskih humanista, pisaca etičko-pedagoških i političkih djela, nesumnjivo poznatima i našem Kotruljeviću. Rad nije više prokletstvo, nego znak božanskog⁴⁵, majka je bogatstva, kao što ni bogatstvo nije više grijeh i mana: koncepcija je to koju zastupaju *Leon Battista Alberti*, *Leonardo Bruni*, i kasnije, *Bernardo Davanzati* (1529–1606) (novac je za grad, smatra on, isto što krv za čovjeka), *Poggio Bracciolini* (1380–1459), koji rad smatra blagoslovom, *Pandolfo Colenuccio* (1444–1504) (Rad je oženio Korist i iz toga braka, kako on slikovito pojašnjava, rodile su se kćeri, život, moć, vrlina, istina, izobilje, pobjeda, požuda).

U Kotruljeviću se djelu zrcali duh novog vremena, ideali i težnje, realna povijesna zbilja u kojoj novac i bogatstvo poprimaju novo značenje i ulogu, postajući osnovom i temeljem pojedinačnog i općeg društvenog napretka, u funkciji općeg ljudskog dobra i blagostanja, kao vrhovnog cilja uma.

Praktičkom duhu Kotruljevićeva vremena strana je negdašnja transhistrojska dimenzija sreće i atomizacija ljudskih djelatnosti, izraz stare finalističke koncepcije svijeta čovjeka i prirode i njene implikacije, koje su našle svoju artikulaciju u Kotruljevićevim analizama. U njima su prisutni antički ideali prije svega Platonova i Aristotelova etička učenja koja zadiru i u sferu prava. Posebice je to koncepcija *pravednosti* kao najviše prirodne vrline, glavne vrline djelovanja u gospodarstvu kao i politici, osnove svjetovno-političkog djelovanja i ljudskog blagostanja, potom stoičko poimanje *umne biti ljudske prirode*, ogledala svjetskog uma iz kojeg se izvodi i pravnodržavni poredak, prirodno pravo koje ima pravednost kao svoje mjerilo i koje proklamira jedinstvo ljudskog roda, slobodu, jednako pravo za sve (bratstvo) i dobrotu (*filantropija*), a sveukupni ljudski život utemeljuje na razumu i redu, život u skladu s prirodom.

U svojim napucima za trgovca, čega se on treba pridržavati, a što treba izbjegavati, u pravilu se Kotruljević poziva na etičko-pravne i filozofske postulate mislilaca i pisaca grčkog i rimsko-helenističkog razdoblja (Seneka, Ciceron, Laktancije) i moralnoteološke sadržaje srednjovjekovlja, posebno na prirodno pravo kako ga je kodificirao Toma Akvinski (*lex naturae – lex divina*) i na Dekalog kao slike same ljudske naravi.

Ne propuštajući sentencijom, poslovicom (valja ovdje istaći kako Kotruljević navodi i nit domaćih, dalmatinskih poslovice), anegdotom ili poukom crkvenih otaca podsjetiti na filozofske principe trgovine, ističe Kotruljević metodički racionalni rad i osobine trgovca (štedljivost, povučenost, darežljivost, pravednost, »dati svakomu njegovo«, odnos prema slugama i robovima, vlasništvu, bogatstvu, potrošnji, siromaštvu, prijateljstvu, koristi), s os-

lonom u filozofskom sadržaju prava. Tradicionalni prirodni zakon proširuje Kotruljević moralnim i političkim, katoličkim, građanskim i filozofskim.

Zastupajući jedinstvo morala, religije i politike i njihovih normi, zadržava Kotruljević neke komponente klasične antičke eudaimonističke etike i srednjovjekovnog kršćanskog mišljenja, elemente evangeoske etike, ugrađujući ih u vlastita nova shvaćanja, rukovodeći se praktičkom zbiljom i nalazeći zaključno utemeljenje određenja i poziva novog čovjeka/trgovca u ethosu.

U tom smislu filozofija u Kotruljevićevu nacrtu ulazi u kuću trgovca, palaču bogataša i na gozbu filozofa.

Svoj nacrt savršena trgovca izgradit će Kotruljević na antropološko-metafizičkoj osnovi Aristotelove racionalističke etike, prvih univerzalnih principa i korijena moraliteta, uzimajući mudrost kao pravilo pravednosti i kriterij vrijednosti, razum kao osnovu života pojedinca u društvu. Čovjek kao dio prirode, obdaren je racionalnom praktičkom dispozicijom, vještinom praktična mudra djelovanja, poznavanja cilja, znanja u funkciji mudrosti.

Filozofija kao traganje za istinom stvari uključuje tako *praktičko znanje*, mišljenje (poimanje vrijednosti i ljudskog djelovanja, koristi i dobrobiti, upravljanja svijetom stvari) i *teorijsko* (poimanje objektivne realnosti svijeta vrijednosti i mogućnosti njihova zbiljskog ostvarenja):

»Cosa naturale et per auctorità de philosophi chiaramente provata, che tucte le cose che apartengono al governo delli homini acciò ch'elle siano bene recte et actamente governate, è necessario che elle siano prima formate nello intelletto et in tal modo hordinate che da poi quando si procciede alla operatione si demostri per evidenzia che, innanzi che si proccieda al'operationi exteriori, fa necessario la intelligentia interiore.«⁴⁵

Prihvaćajući Aristotelovu distinkciju teorijske filozofije kao oblika znanja i praktičke filozofije, kćeri teorije koja pruža norme izbora najvećeg dobra pojedinca i polisa, sreće i dobra života, Kotruljević pita o tomu ŠTO JE ČOVJEK i njegovo DJELO (praktičko usmjerenje), pokušavajući ujedno dati i vlastit odgovor, koji sam formulira kao filozofiju dobra življenja, ne u hedonističkom, epikurejskom smislu, nego kao pomagalo formiranja cjelovitog čovjeka, kao *filozofiju čovjeka i filozofiju života* koje se stežu u filozofiji sreće, kako je sam definira:

»Costui nonn à n'arbitro né iudice, periculosissima generation di homini, non procuratore avaro, non curatore impio, non reo avvocato, non falso testimonio,

⁴⁵ Usp. E. Garin, *L'Umanesimo italiano*, Laterza, Roma-Bari, 1984.

⁴⁶ B. Cotrugli, op. cit., p. 136. »Prirodno je i autoritetom filozofa jasno dokazano da čovjek nužno treba u svom odnosu prema stvarima kojima upravlja – ako želi biti dobar upravljač – najprije u sebi razmisliti i srediti svoje misli, kako bi kasnije, kad prijeđe na djelo, bilo očividno da je unutarnje umovanje prethodilo vanjskom djelovanju«, hrv. pr., str. 127.

non reo né actore, non ricco infelice, mai senza pena, non timoroso di essere avvelenato, né tira né è tirato. Non serve costui ad Venere et Bacco, non sta asuto, vafro, non ferve, non per invidia si consuma, non parla male d'altri, non vive col vano favore, non si travaglia infra l'homini levissimi, non saluta falsamente, né dicendo bugia finge mille parole, non veglia, non mangia male aspectando factori et navi, non ruba et non è rubato, non fa tucto il di prolando li suoi testamenti, dolendo a cui lascierà la roba et talvolta a chi non crede o a cui forse non vorria, et finalmente senza libidine et voluptà vive, senza le quali rarissimi sono nella cipta.

Questa è la vita che fanno li homini beati et equali a sancti, la quale sola ne fa servire a Dio et alla philosophia: felice chi quivi arriva.⁴⁷

Analognu sliku sretna i blažena života kao kraja čovjekova života nalazimo i u traktatu o porodici A. Pandolfinija, u njegovoj pohvali ladanjskog života i ljetnikovca koji čovjeku pružaju zabavu, mir od javnih državnčkih poslova i isprazna života, odmor i utočište, blaženstvo:

»Vita d'ingiurie, d'invidie, di sdegni e di sospetti, piena di disagi, fatiche e incomodi, e piena di servitù; nebbia d'invidia, nugolo d'odio, folgore di nimistà sottoposta a ogni traverso vento....Ragùnati, consiglia, pratica, priega questo, rispondi a quest'altro, servi costui, dispetta a un altro, compiaci, gareggia, ingiuria, inchinati.. e tutto il tempo dare a simili operazioni senza niuna ferma amicizia... Vita piena di bugie, di finzioni, ostentazioni, vanità e pompe false, perchè tanto durano le loro amicizie, quanto l'utile dura all'ami-co, e, quando bisogna, non vi si trova chi osservi fede o promessa.«

»Non bisogna chiamare nè giudici, nè notai, nè testomoni, nè fare litigi, nè altre cose simili odiose e dispettose, e piene di turbazioni...e meglio poi, chè potete ridurvi in villa, vivere con molto piu riposo e badare voi medesimi a' fatti vostri...ivi niuna invidia, niun odio, niuna malavolenza può nascere...Puoi alla villa nasconderti per non vedere le superbie, le iniquità, le ingiustizie, le disonestà... Vita beata starsi alla villa, felicità non conosciuta!⁴⁸

⁴⁷ B. Cotrugli, op. cit., p. 253. »Čovjek nije ni arbitar, ni vrlo opasan sudac, ni lakomi prokurator, ni grošni skrbnik, ni opaki advokat, ni lažni svjedok, ni krivac, ni tužilac. Nije nesretan bogataš, koga stalno nešto mori, ne boji se da će ga netko otrovati, ne goni, niti ga gone, ne služi ni Veneri ni Baku, nije lukav ni podmucao, ne izjeda se i ne razdire od zavisti, ne ogovara drugoga i ne upliće se u tuđe poslove, ne crveni se na tuđem dobru, ne živi od lažne slave, ne hvasta se među prevrtljivcima, ne pozdravlja neiskreno, ne biva himben lažući, ne bdije niti mu jelo prisjedne čekajući faktore, brod, robu, kurire, pisma i obavijesti. Ne krađe niti ne krađu njegovu. Ne piše cijeli dan plačući oporuke, žaleći se kome će ostaviti imanje, pa katkada ostavi onome koji se i ne nada ili kome, možda, ne bi želio ostaviti. Konačno, život bez pohote i pohlepe, a bez njih je malo tko u gradu.

Takav život, koji provode blaženi ljudi, ravni svecima, dovodi nas do služenja bogu i do filozofije sreće«, hrv. pr. Ž. Muljačić, 1985, str. 230.

⁴⁸ A. Pandolfini, op. cit., p. 25: »Život nepravdi, zavisti, srdžbi, sumnji, pun nevolja, muka, tegoba, robovanja; magli zavidnosti, neprcglednih mržnji, neprijateljskih munji, pritajenih vjetro-

U Kotruljevićevoj slici svršetka, neke vrsti (sretna) završnog računa trgovčeva života i razmišljanju o prirodi ljudske sreće, o tomu kako mora »živjeti i umrijeti pravi trgovac« (ali i pravi čovjek), koji posjeduje vanjska i unutarnja dobra, prepoznatljiv je antički pojam sreće i blaženstva kojemu je uzor bio ne samo filozofski, posebice Platon »Zakona«, »Države«, »Gorgije« i Aristotel »Nikomahove etike«, nego i pjesnički i drugi; klasično obrazovanu humanistu nije bila nepoznata među ostalim ni Herodotova povijest, njegov primjer Solona i Kreza i poučak o sreći koja čovjeku nije dana prije njegove smrti, prije negoli je svoj život sretno završio (»svakoj stvari gledati svršetak«), kao i odnos sreće zasnovane na mudrosnoj vrijednosti i bogatstva na osobnim ljudskim vrlinama. I Kotruljević također napominje kako su mnogi vrlo bogati ubogi, štoviše i uništeni, a mnogi koji slabo žive, sretni. Njegovo se stajalište o trgovčevu bogatstvu podudara s motrištem Solona, jednog od prvih mudraca koji, u Herodotovoj priči, lidskom kralju Krezu, nakon što je ogledao njegovu riznicu odgovara kako tek onaj koji najviše ima i blaženo svrši svoj život, taj je vrijedan zvati se sretnim.

Zanimljivo je da se spomenuti motiv javlja i u iluminiranoj Aristotelovoj »Nikomahovoj etici« iz 1495. (djela koje u Napulju dovršava A. Matteo Acquaviva za napuljskog vojvodu), jednoj od »najzanimljivijih iluminacija filozofskog teksta 15. st.«, prema A. Chastelu⁴⁹.

Odjeci humanističkih ideala čovjeka koji u sebi sadrže ne samo *etičko* (vrlina) nego i *estetsko* (uživanje u ljepoti, kontemplacija koja privodi vrlini) i religijsko, *soteriološko* značenje (utjeha, spas za umornu dušu) ostat će prepoznatljivi u osjećaju i duhu, kulturi kasnijih razdoblja, posebice u filozofskoj refleksiji, ali podjednako i estetskoj teoriji renesanse.⁵⁰

va...Svjetaj, računaj, moli ovo, odgovaraj onom, služi jednog, prkosi drugom, i sve to bez ikogje pouzdana prijatelja...Život pun laži, prijetvornosti, hvalisanja, ispraznosti, lažna sjaja, jer toliko traju njihova neprijateljstva koliko će trajati korist prijatelju.«

Ib., p. 54, 55: »Ne treba pozivati ni suce, ni bilježnike, ni svjedoke, ne voditi parnice, ni išta slično tome mrsko i pakosno, što smeta; bolje je provoditi život u ljetnikovcu, u odmoru, brinući o sebi samima i svojim poslima..... tu nema zavisti, mržnje, zlobe.... tu se možeš skloniti ne gledajući oholost, prezir, prilisa, nepravde, pakosti, nepoštenje...Blažena li života boraviti u ljetnikovcu, nepoznate li sreće!«

⁴⁹ A. Chastel, *Art et Humanisme à Florence au temps de Laurent le Magnifique*, PUF, Paris, 1959, p. 88. Iluminacija prikazuje primjere iz Herodota (Ἰστορίαι, I 29-3), likove Solona i Kreza u razgovoru i Kleobisa i Bitona koji voze majku u Herin hram, v. J. J. G. Alexander, *Italian Renaissance Illuminations*, G. Braziller, New York, 1977, p. 108-113.

⁵⁰ Podsjećamo ovdje na koncepcije koje će kasnije razviti Andrea Palladio u svojim analizama gradskog i ladanjskog načina života, plemićkih kuća i vila, a koje gotovo u cjelini preslikavaju Kotruljevićev humanistički ideal blažena kontemplativna života:

»Le case della città sono veramente al gentiluomo di molto splendore e commodità, havendo in esse ad abitare tutto quel tempo che li bisognerà per la amministrazione della repubblica e

* * *

Misao humanista o generičkom biću čovjeka i njegovu položaju u svijetu, o čovjeku – gospodaru vlastite sudbine razumom i znanjem bit će kao ideali komponenta prisutna u europskoj povijesti brojnih naraštaja humanista. Pohvala je to koje Pico della Mirandola piše ljudskom dostojanstvu, čovjeku kao središtu svijeta i posredniku između vremena i vječnosti, ni smrtnu ni besmrtnu, ni nebeskom ni zemaljskom, nego slobodnom, i stoga sretnom biću⁵¹, pohvala moralne filozofije i slobodnih umijeća (»dominando con la scienza morale l'impeto delle passioni, disperdendo la tenebra della ragione con la dialettica...«⁵², »...laviamo con la morale quasi con vivo fiume, per non venire cacciati...«⁵³). M. Palmieri koji na stranicama svoje knjige navodi brojne sentencije i mišljenja filozofa, ne zalaže se za apstraktnu, nego za praktičku filozofiju (jedinstvo riječi i djela, rada i odmora, *detti i fatti, exercitii i riposi*⁵⁴). Kao i Kotruljević, i on daje čovjeku, njegovu umu, razumu i slobodi volje prvo mjesto u poretku svijeta, on je taj koji je gospodar svih stvari (»sve je vaše, čast, bogatstvo, slava«)⁵⁵. U Palmierijevoj raspravi čovjek je postavljen u sredinu svijeta, on je dijelom smrtno, propadljivo, a dijelom božansko biće, sastavljeno od tijela i duše.⁵⁶ U istom smislu govori i Kotruljević, obraćajući se gosparu Franu Stjepoviću, dubrovačkom trgovcu, o čovjeku kao smrtnom i božanskom biću, cjelini tjelesnih i duševnih vrлина. Uza sva vanjska svojstva i odlike trgovca-čovjeka, pravo njegovo biće nije ono koje se uvijek i pokazuje, nego sav onaj compositum koji konačno ukazuje na njegovo savršeno biće. Taj humanistički ideal čovjeka tematiziran je u djelima niza hrvatskih pisaca.

governo delle cose proprie. Ma non minore utilità e consolazione cavera forse dalle case di villa, dove il resto del tempo si passerà in vedere, et ornare le sue possessioni, e con industria, et arte dell'agricoltura accrescer le facultà, dove, anche per l'esercizio, che nella villa si suol fare a piedi et a cavallo, il corpo piu agevolmente conserverà la sua sanità e robustezza, e dove finalmente l'animo stanco delle agitazioni della Città, prendera molto ristauero e consolazione, e quietamente potrà attendere a gli studi delle lettere, et alla contemplazione. Come per questo gli antichi savi solevano spesso volte usare di ritirarsi in simili luoghi, ove, visitati da' virtuosi amici e parenti loro, avendo case, giardini, fontane e simili luoghi sollazzevoli, e sopra tutto la lor virtù, potevano facilmente conseguire quella beata vita, che qua si puo ottenere«, A. Palladio, *I quattro libri dell'Architettura*, Il Polifilo, Milano, 1980, pp. 44.

Analogni primjeri mogu se naći i u djelima hrvatskih renesansnih filozofa, primjerice N. V. Gučetića/Gozze, M. Monaldija i dr., usp. moje monografije, *Nikola Gučetić*, Zagreb, 1977; *Miho Monaldi, Ličnost i djelo*, Zagreb, 1984.

⁵¹ Pico della Mirandola, *De hominis dignitate* (a c. di E. Garin), Pisa, 1985, p. 9-11.

⁵² *Ib.*, p. 17

⁵³ *Ib.*, p. 19.

⁵⁴ *Ib.*, p. 78.

⁵⁵ M. Palmieri, op. cit., p. 175.

⁵⁶ *Ib.*, p. 206

Pohvale čovjekovim vrlinama u njihovoj funkciji popravljanja ljudskog života, *emendatio vitae*, prema primjerima filozofske i religiozne, hagiografske povijesti, siromaštvu i bogatstvu kao sredstvima čovjekova boljitka, ne samosvrsti, sadržane su u »Evangelistaru« i drugim djelima M. Marulića, u lirici Jana Panonija, filozofskim dijalozima N. Modruškog, Tranquilla Andreisa i u djelima renesansnih humanista.

Humanizam kao priprema renesanse kao duhovnopovijesnog razdoblja s kojim dolazi do obrata u načinu mišljenja o čovjeku i svijetu kao i u načinu života samog, svojom usmjerenošću stvarnom, ovozemaljskom životu koji ima svoju moralnu osnovu, afirmacijom čovjekova razbora i mudrosti, te nekih temeljnih, vječnih vrijednosti, brigom za dostojanstvo, ugled i sreću čovjeka kao privatnog i javnog bića, za sreću zajednice, nošen je idealima praktičke filozofije. Filozofija je pritom pojmljena ne kao apstraktum, nego kao jedinstvo čovjekove misli i života, djela, ljubavi i težnje ka istini, mudrosti življenja.

Izgrađujući svoje poglede i shvaćanja na idealima baštinjenim od antike, Kotruljević je kao i ovdje spomenuti autori, zaokupljen pitanjem smisla ljudskog života, načela ispravna ljudskog djelovanja, ne apsolutnim transcendentnim principima. U svojim razmišljanjima o *homo economicusu* i samom ekonomskom činu, odnosu sredstava i ciljeva, stjecanja i trošenja, nastoji on dohvatiti smisao dubine trgovčeve osobnosti, njegova života i djelovanja u njihovoj filozofskoj dimenziji – čovjeka koji misli o sebi, svojim postupcima i načelima djelovanja prema drugom i svijetu u totalitetu odnosa, ekonomskih, društvenih, političkih, moralnih.

Kotruljević u svome vremenu pokreće tako brojna moralnoetička pitanja koja su, od aristotelijanskog modela φρόνησις, preko kršćanskog personalizma do renesansnog individualizma, ostala aktualna do suvremenog etičkog mišljenja (i krize filozofske etike, kako neki smatraju). U doba nove racionalnosti, instrumentalizirana razuma, čovjek je više nego igda postao gospodarom velikog, bogatog svijeta stvari koji je stvorio, ali od negdašnjeg gospodarstva svijeta postao njegovim fragmentom. Sve manje brinući o smislu i cilju života, o slobodi, sreći, dobru kao idealima, kako to nastoje humanisti 15. stoljeća, više kao o činjenicama, čovjek je sve manje u stanju govoriti o tomu što su istina, dobro, sreća, sve više što oni nisu. Teoreticima nade, vjere u moguće ostvarenje utopije i piscima »minima moralia« (Adorno) na putevima novog humanizma međutim još uvijek mnogo toga kazuju autori razdoblja humanizma koji propovijedaju vjeru čovjeka u sebe sama i vlastite mogućnosti, u osmišljenje vlastita života. Bez tog određenoga cilja, kao što piše M. Palmieri, naši su putevi mračni i nejasni, »sanza propositio fine, onde i nostri processi sono tenebrosi et obscuri«⁵⁷. Sve manje promišljajući o svom

⁵⁷ Ib., p. 49.

odnosu, pravima i moralnoj odgovornosti, stvarima i drugom, o općem dobru – o ostvarenju pojma čovjek – o čemu raspravlja naš Kotruljević, zapitati nam se nije li čovjek danas, u ime sredstava, zakona tržišta i profita, možda nego ikada prije sve udaljeniji od Baconove vizije svijeta kao vrta u kojem je umjesto da postane gospodarem svoje moći i bogatstva postao njihovim robom.

U tomu vidimo vrijednost i značenje Kotruljevićevih pitanja koja postavlja i odgovora koje na njih daje a koji se kroz okvir ekonomike kreću uistinu u sferi etike kao filozofske discipline koja pruža ne samo teorijske rezultate nego i praktičke norme. U njegovu djelu, pohvali savršenu trgovcu, gotovo karizmatičke osobe, trgovca – univerzalnog čovjeka, nalazimo poticaj na razmišljanje o pretpostavkama koje uopće omogućuju ostvarenje takvih odnosa među ljudima koji vode unutarnjoj njihovoj slobodi.

Kroz tu prizmu naime Kotruljević gradi svoju sliku savršena čovjeka i njegovih odnosa utemeljenih na etičkim vrijednostima koja to nisu po sebi nego u odnosu na čovjeka, njegovu smjelost, odvažnost, rizik biti čovjekom, kao i rizik trgovčev, odvažnost na jedinstvo misli, riječi i djela, potvrde vlastite osobnosti pred očima drugih, na otvorenoj pozornici svijeta, u čitavoj mreži odnosa: gospodar – sluga, čovjek – žena, odnos čovjeka prema radu i neradu, imovini i vlasništvu, poštivanja tuđe imovine i drugog čovjeka uopće, preduvjetima zbiljskog i prvenstveno ćudoredna integriteta ljudske osobe, istoznačnice ljudskog dobra.

Usredotočujući svoja razmišljanja na odgoj svestrana čovjeka, Kotruljević govori o procesu humanizacije čovjeka, njegovoj ljudskosti, o tomu što ga i čini čovjekom.

Taj praktičko-djelatni vid filozofske spekulacije na koji upozorava Kotruljević u svom djelu, jedinstva mudrosti, promišljanja i djelovanja ističe, uz Aristotela, Cicerona i Seneku i Plutarh. Uzor brojnih naraštaja pisaca i mislilaca (od Bazilija i Hrizostoma do Erazma, Morusa, Macchiavellija, Montaignea) Plutarh se čita i prevodi od 15. st. nadalje, posebice je veliko zanimanje za njegovu »Etiku« (»Moralia«). Upravo Plutarh u kraćem spisu »Filozof mora voditi razgovor ponajvećma s vladarima« upozorava kako filozofski govor nije govor »kipara koji stvara kipove koji stoje nepomično na postolju, kao što kaže Pindar, nego želi učiniti živim, djelatnim i pokretnim sve ono što takne, težeći dobru, misaonoj i duševnoj veličini...⁵⁸

Optimizam i vjeru humanista Kotruljevićeva razdoblja, podjednako i Kotruljevićevih etičkih refleksija motrenih u svjetlu njihovih teološko biblijskih

⁵⁸ Plutarh, *Oeuvres Morales, Les Belles Lettres*, Paris, 1984, t. XI. Περὶ τοῦ ὅτι μάλιστα τοῖς ἡγεμόνι δεῖ τὸν φιλοσοφὸς διαλέγεσθαι, 776 B.

pretpostavki i antropoloških njenih izvedenica, afirmacije temeljnih ljudskih vrijednosti, koje nam ponegdje zvuče toliko spinozistički (ideja čovjeka kao modela ljudske prirode, znanja i uma koje vode savršenstvu, pojam vrline, blaženstva, očuvanje ljudskog roda kao prvog etičkog načela, briga oko elementarnih dobara kao što su život, svojina, porodica)⁵⁹, zamijenit će druga slika čovjeka i svijeta idućega stoljeća.

Makijavelistička etika moći, glorifikacija slave i bogatstva, načela koristi, postat će novi ideali stvoreni s oslobađanjem individuumu renesansnog razdoblja. Usporedo s pohvalama ljudskom dostojanstvu i moralnoj filozofiji i njenim praktičkim principima u pisaca idućega stoljeća (Melanchthon)⁶⁰ javit će se skepsa i nevjerica u znanje, osobno iskustvo i vrijednosne kategorije pred slikama nesigurnosti, smrti i bijede. Naglasak s negdašnjih ideala vrline, vrhovna dobra, sreće i slobode, integriteta i ravnoteže bit će pomaknut na relativnost moralnih pravila i zakona. U tom kako se pokazuje, prvo i osnovno pitanje de Montaignea »što znadem?« i nije tako daleko Kotruljevićevom razmišljanju, koje stoji i u osnovi njegova djela: što je čovjeku činiti sa svojim bogatstvom, sviješću i moći, sa samim sobom? Pitanja su to koje postavlja sebi samo Kotruljevićevo vrijeme, sumnjajući upravo u vlastita temeljna etička načela, sa Savonarolom koji kritizira svijet bogatih, novčara i moćnika, luksuz i korupciju, propovijedajući poklonstvo dostojanstvu a ne novcu, ne bi li upravo sve to završilo gubitkom moralnog autoriteta i kasnijim društvenim reformama novih europskih država.

»Libro dell'arte di mercatura« Dubrovčanina B. Kotruljevića, kako ustvrđuje U. Tucci, ne odnosi se samo na trgovca i ne iscrpljuje se, kako smo ovdje tek naznačili, u sferi privredne ekonomike, kao što nije u svojoj konačnici pisano isključivo i jedino s pedagoškom funkcijom, kao odgojni naputak onomu koji želi postati trgovcem. Više bi u tomu odgovaralo moralno-etičkom duhu stoljeća u kojemu je nastalo to i njemu slična djela, »od izuzetne koristi zdravom moralu«, kako primjerice o Pandolfinijevu traktatu piše njegov napuljski izdavač⁶¹.

Pohvalom koju piše ne samo svom trgovcu i trgovačkom umijeću nego kroza nj, u osnovi, samom *čovjekovu dostojanstvu, dostojanstvu ljudskog znanja*

⁵⁹ Određujući povijesno mjesto Spinozine etike, F. Jodl upozorava upravo na Spinozu kao vezivnog člana između najsmionijih misli humanizma i njemačkog spekulativnog idealizma, usp. F. Jodl, *Istorija etike kao filozofske nauke*, knj. I, Veselin Masleša, Sarajevo, 1975, str. 306.

⁶⁰ »Magna dignitas est hominis quod mentes humanae sunt vclut speculum in quo fulget sapientia Dei...Magna igitur laus est philosophiae moralis...ita et in philosophia moprali sunt certa principia practica....Manifestum est philosophiam moralem esse explicationem legis naturae«, *Philosophiae moralis epitomes libri duo*, Pontam, Witebergae anno MDXXXVII, u: *Melanchthons Werke*, Bd. III, Humanistische Schriften, Gutersloher Verlagshaus, Gerd Mohn, 1961, p. 158, 159.

⁶¹ A. Pandolfini, op. cit., *Avvertimento dell'editore di Napoli*.

i mišljenja, kojeg je izraz upravo samo djelo – pohvala savršenom čovjeku – Kotruljeviću je mjesto uz najveće predstavnike europskog humanizma (primjerice kakvo u talijanskom humanizmu pripada Picu della Mirandola).

ETIČKO-HUMANISTIČKA MISAO BENEDIKTA KOTRULJEVIĆA

Sažetak

U svom radu autorica istražuje mjesto, značenje i doprinos djela o trgovini B. Kotruljevića/B. Cotrugli, *Il Libro dell'arte di mercatura* (napisana 1458. i objavljena u Veneciji 1573. g.), s posebnim osvrtom na njegovu filozofsku praktičko-etičku dimenziju, što dosad nije bilo predmetom filozofske historiografije.

U studiji se ukazuje na duhovno-misaonu usmjerenost dubrovačkog humanista, filozofski i teološki obrazovanog, a razmatraju se i neka u tom smislu značajna pitanja i problemi koje otvara njegovo djelo, a koji se javljaju kao dominantni problemi mišljenja kako hrvatskog tako i europskog humanizma u cjelini.

Ponajprije se razmatraju spekulativne teorijske osnove i modeli prema kojima Kotruljević izgrađuje svoju sliku savršena trgovca, njegove osobnosti, života i djelovanja: postavke antičke grčke etike, helenističko-rimske baštine, patrističko-skolastičke doktrine, te humanistički etički ideali.

Potom se ispituju idejno-tematske i sadržajno-motivske podudarnosti kao i razlike između Kotruljevićevih koncepcija, ideja i teza i onih sadržanih u djelima nekih njegovih suvremenika (L. B. Alberti, A. Pandolfini, M. Palmieri).

Autorica zaključno formulira svoju prosudbu o izuzetnom značenju koje pripada B. Kotruljeviću ne samo kao ekonomskom klasiku nego i kao mislitelju među naraštajima hrvatskih humanista, pisaca i pjesnika, znanstvenika, diplomata i državnika, koji su dali svoj doprinos povijesti etičke problematike, od Nikole Modruškog, Marka Marulića, Ivana Polikarpa Severitana/Barbule, do Matije Vlačića Ilirika, Fausta Vrančića, Nikole Gučetića i dr., ali i u redu veličina europskog humanizma, kao što je to primjerice Pico della Mirandola.

BENEDIKT KOTRULJEVIĆ'S ETHICAL-HUMANIST THOUGHT

Summary

The authoress investigates the significance and contribution of Benedikt Kotruljević / Benedetto Cotrugli's work on commerce entitled *Il Libro dell'arte di mercatura*, written in 1458 and published in Venice in 1573. The authoress pays special

attention to Kotruljević's philosophical practical-ethical dimension, an issue hitherto not considered by philosophical historiography.

The paper discusses the philosophical orientation of the Dubrovnik humanist, philosophically and theologically educated, as well as some of the issues raised by his work. These issues were dominant in Croatian but also in European humanism as a whole.

The authoress primarily considers the speculative theoretical bases and models that Kotruljević built his image of the perfect merchant's personality, life and work on. These postulates came from Classical Greek ethics, the Hellenistic and Roman heritage, Patristic and Scholastic doctrines, as well as humanist ethical ideals.

The authoress then examines the ideological-thematic and substantive-motivational similarities and differences between Kotruljević's concepts and those found in the works by some of his contemporaries (L. B. Alberti, A. Pandolfini, M. Palmieri).

The authoress concludes with her evaluation of the exceptional significance of Benedikt Kotruljević as a classical economy author and a thinker who, among generations of Croatian humanists, writers and poets, scientists, diplomats and statesmen, from Nikola Modruški, Marko Marulić, Ivan Polikarp Severitan / Barbula, to Matija Vlačić Ilirik, Faust Vrančić, Nikola Gučetić and others, contributed to the history of ethical issues and problems; he is also comparable with great personalities of European humanism, e. g. Pico della Mirandola.